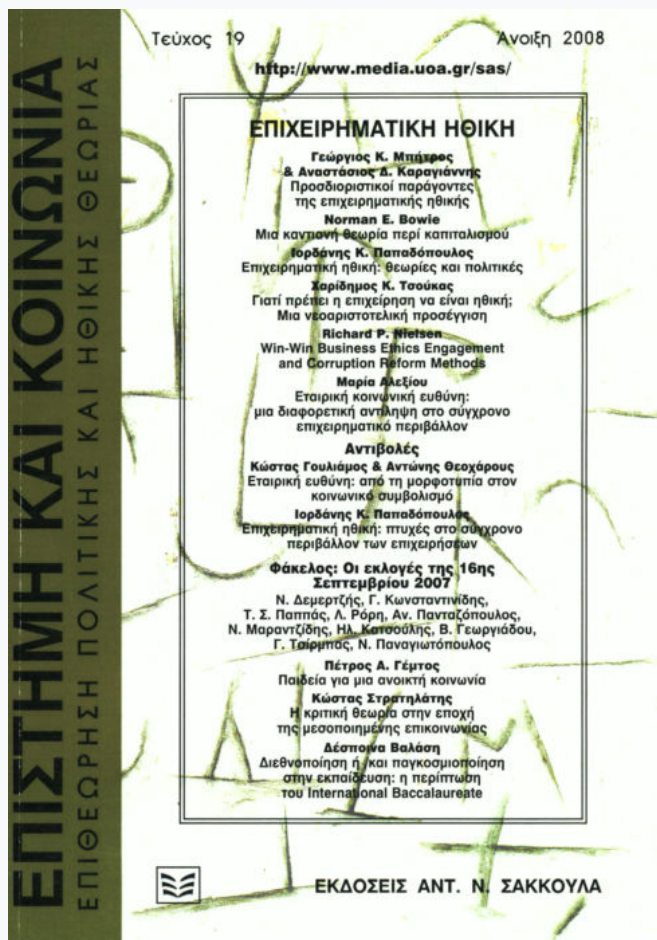

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 19 (2008)

Επιχειρηματική ηθική

Από τον προλεταριακό διεθνισμό στον εθνολαϊκισμό και από τον αριστερό εκσυγχρονισμό στα κοινωνικά κινήματα: στρατηγικές επιβίωσης του ελληνικού κομμουνισμού μετά τη δεκαετία του 1990

Νίκος Μαραντζίδης

doi: [10.12681/sas.667](https://doi.org/10.12681/sas.667)

Copyright © 2015, Νίκος Μαραντζίδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μαραντζίδης Ν. (2015). Από τον προλεταριακό διεθνισμό στον εθνολαϊκισμό και από τον αριστερό εκσυγχρονισμό στα κοινωνικά κινήματα: στρατηγικές επιβίωσης του ελληνικού κομμουνισμού μετά τη δεκαετία του 1990. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 19, 211–225. <https://doi.org/10.12681/sas.667>

Από τον προλεταριακό διεθνισμό στον εθνολαϊκισμό και από τον αριστερό εκσυγχρονισμό στα κοινωνικά κινήματα: στρατηγικές επιβίωσης του ελληνικού κομμουνισμού μετά τη δεκαετία του 1990

Νίκος Μαραντζίδης*

Εισαγωγή

Οι εκλογές του Σεπτεμβρίου 2007 χαρακτηρίστηκαν και από τη σημαντική εκλογική ενίσχυση των δύο κομμάτων της κομμουνιστικής και μετακομμουνιστικής Αριστεράς: του ΚΚΕ (8.1%) και του ΣΥΝ (5.0%) διαμορφώνοντας έτσι έναν ισχυρό πόλο στο αριστερό άκρο του ελληνικού κοινοβουλίου. Για να φτάσουμε μέχρι εδώ, όμως, τα κόμματα αυτά πέρασαν από διάφορες συμπληγάδες. Το άρθρο αυτό θα παρακολουθήσει τη στρατηγική και την εκλογική πελατεία του ΚΚΕ και του ΣΥΝ μετά το 1991.

Η κατάρρευση του κομμουνισμού στην ανατολική Ευρώπη αποτέλεσε μια τεράστια χιονοστιβάδα και επιτάχυνε διαδικασίες οι οποίες είχαν ήδη ξεκινήσει μέσα στην ευρωπαϊκή κομμουνιστική οικογένεια τα προηγούμενα χρόνια. Τα κομμουνιστικά κόμματα δεν αντέδρασαν με ενιαίο τρόπο στην κρίση που δημιουργήθηκε. Δανειζόμενος την ορολογία του Hirschman (1970), διακρίνω τρεις (βλ. Πίνακας 1) τύπους απάντησης στην κρίση από την πλευρά των κομμουνιστικών κομμάτων (Marantzidis 2004): η πρώτη επιλογή είναι αυτή της *αποχώρησης* [exit], δηλαδή της μετατροπής τους σε μη κομμουνιστικά κόμματα. Αυτή είναι η περίπτωση του ιταλικού PCI, του σουηδικού VKP, του SKP της Φινλανδίας, του ολλανδικού CPN, του CPGB της Μεγάλης Βρετανίας, του PA της Ισλανδίας, του γερμανικού PDS, του PSUC της Καταλονίας και του δικού μας ΚΚΕ εσωτερικού.¹

ΠΑΣΟΚ: έλλειμμα ηγεσίας, έλλειμμα ταυτότητας Η δεύτερη επιλογή είναι αυτή της *διαφωνίας* [voice], δηλαδή η ανάδειξη μιας κριτικής προσέγγισης απέναντι στην κομμουνιστική ιστορία, που χαρακτηρίζεται από διάθεση αυτοκριτικής και επιλογή ανασυγκρότησης της πολιτικής και οργανωτικής φυσιογνωμίας του

---

* Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, nikosm@uom.gr.

κόμματος. Ταυτοχρόνως όμως παρατηρείται παραμονή στην κομμουνιστική οικογένεια και παράδοση. Αυτή είναι η περίπτωση του PCE της Ισπανίας, του γαλλικού PCF, του ιταλικού PRC και του PCB του Βελγίου.²

Τέλος, υπάρχει η τρίτη επιλογή αυτής της *αφοσίωσης* [loyalty], δηλαδή της παράμονής στη μαρξιστική-λενινιστική ορθοδοξία, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί μέχρι την περίοδο του Γκορμπατσόφ. Η επιλογή αυτή αφορά το πορτογαλικό PCP, το δικό μας ΚΚΕ, το ΝΚΡ της Νορβηγίας και δευτερευόντως το κυπριακό ΑΚΕΛ.

Πίνακας 1.
Τύποι αντιμετώπισης της κρίσης από τα κομμουνιστικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης

EXIT/ αποχώρηση	VOICE/ διαφωνία	LOYALTY/αφοσίωση
ΚΚΕ εσωτ., 1987	PCE-IU, Ισπανία, 1986	PCP, Πορτογαλία
PDS, Γερμανία, 1989	PCF, Γαλλία	ΚΚΕ
CPN, Ολλανδία, 1990	ΚΚΕ Εσ.-Αν.Αρ., 1987	ΑΚΕΛ, Κύπρος
VKP, Σουηδία, 1990	PRC, Ιταλία, 1991	ΝΚΡ, Νορβηγία
SKP, Φινλανδία, 1990	PCB, Βέλγιο	PdCI, Ιταλία, 1998
PCI, Ιταλία, 1991		
Συνασπισμός, 1991		
CPGB, Μ. Βρετανία, 1991		
PSUC, Καταλονία, 1996		

Στην Ελλάδα εντοπίζονται η πρώτη (αποχώρηση) και η τρίτη (αφοσίωση) επιλογή. Στην πρώτη επιλογή συγκαταλέγεται η περίπτωση του ΚΚΕ εσωτερικού που με το 4^ο συνέδριό του το 1986, αποφάσισε την αυτοδιάλυσή του και τη δημιουργία ενός νέου κόμματος, της Ελληνικής Αριστεράς (ΕΑΡ). Η ΕΑΡ, που συγκροτήθηκε ως κόμμα προγραμματικής και όχι ιδεολογικής ενότητας, επιχείρησε να προβάλει μια διακριτή πολιτική πρόταση στον χώρο της Κεντροαριστεράς με πολλά δάνεια από τον χώρο της ευρωπαϊκής σοσιαλιστικής και οικολογικής Αριστεράς. Κεντρικός της άξονας ήταν ο 'αριστερός δημοκρατικός εκσυγχρονισμός' (αρκετά κοντινός με αυτό που αργότερα θα αποτελέσει το κεντρικό πολιτικό πρόταγμα του ΠΑΣΟΚ επί Σημίτη) ενώ σημαντικές προτάσεις συνδέθηκαν με την περιφερειακή οργάνωση του κράτους, την υποστήριξη των δικαιωμάτων των μειονοτήτων, την οικολογική διάσταση στην πολιτική και την υποστήριξη της ομοσπονδιακής Ευρώπης.

Η ΕΑΡ ουδέποτε δοκίμασε τις δυνάμεις της στον εκλογικό στίβο. Οι αρνητικές για αυτήν δημοσκοπήσεις αποθάρρυναν, ουσιαστικά, την ηγεσία της να τολμήσει μια εκλογική κάθοδο και σε συνδυασμό με άλλες διεργασίες σε ελληνικό και διεθνές επίπεδο, προχώρησε μαζί με το ΚΚΕ προς την επιλογή του Ενιαίου Συνασπισμού το 1988.

Η ανατροπή του Γκορμπατσόφ αρχικά, το καλοκαίρι το 1991, και στη συνέχεια η κατάρρευση της ΕΣΣΔ, λειτούργησαν ως καταλύτης στο ήδη τεταμένο εσωτερικό σκηνικό της κομμουνιστικής Αριστεράς την οποία είχε βαθιά τραυματίσει η συγκυβέρνηση του 1989. Το 1991 διασπάται το ΚΚΕ. Οι ηττημένοι του 13^{ου} συνεδρίου ακολούθησαν τον δικό τους δρόμο, συγκροτώντας μαζί με την ΕΑΡ και άλλους ανένταχτους ένα νέο πολιτικό κόμμα, τον Συνασπισμό της Αριστεράς και της Προόδου. Για άλλη μια φορά μετά το 1968, ο ελληνικός κομμουνισμός θα παρουσίαζε δύο πρόσωπα.

Από πολλές πλευρές, αυτή η διάσπαση έμοιαζε να είναι αντίγραφο εκείνης του 1968. Πραγματικά, η ρήξη μεταξύ σκληροπυρηνικών και μεταρρυθμιστών παρουσιάζει τα κοινωνικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά που σημάδεψαν και την κρίση του 1968. Από τη μια μεριά, η ρεφορμιστική πλευρά που σχημάτισε τον Συνασπισμό συγκροτήθηκε από νεότερα στελέχη του κόμματος ενώ, από την άλλη, οι 'σκληροπυρηνικοί' αποτελούνταν από μεγαλύτερης ηλικίας στελέχη. Τα στελέχη του Συνασπισμού δείχνουν περισσότερο μορφωμένα και κοινωνικοποιημένα στον νέο τρόπο ζωής, ενώ αυτά του ΚΚΕ προέρχονται κυρίως από τα παραδοσιακά ελεγχόμενα από το κόμμα εργατικά συνδικάτα, με μικρότερη μόρφωση και κοινωνική εμβέλεια (Smith 1993: 96-97). Οι σκληροπυρηνικοί παρουσιάζονται περισσότερο συναισθηματικά δεμένοι με το παρελθόν του κόμματος και των κομμουνιστικών καθεστώτων ενώ οι μεταρρυθμιστές δείχνουν να τους απασχολούν μάλλον στρατηγικού τύπου έγνοιες για το μέλλον του κόμματος τους.

Πολλοί παρατηρητές προέβλεπαν πως ο Συνασπισμός θα κυριαρχούσε μάλλον εύκολα επί ενός περιθωριακού, 'εκτός τόπου και χρόνου' και επιπλέον χωρίς τη σοβιετική οικονομική και πολιτική υποστήριξη, ΚΚΕ. Η ιστορία ήταν για άλλη μια φορά γεμάτη εκπλήξεις. Οι εκλογικές αναμετρήσεις από το 1993 και πέρα καθώς και άλλα στοιχεία, όπως για παράδειγμα η κυκλοφορία των κομματικών εντύπων, κατέγραψαν την υπεροχή του ΚΚΕ έναντι του άλλου προερχόμενου από την κομμουνιστική Αριστερά πόλου.

Πίνακας 2.

Εκλογικά αποτελέσματα και ποσοστό εδρών στο κοινοβούλιο

ΕΚΛΟΓΕΣ	ΚΚΕ	ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΣ/ΣΥΡΙΖΑ
1993	4,5 (3,0)	2,9 (0)
1996	5,6 (3,6)	5,1 (3,3)
2000	5,5 (3,6)	3,2 (2,0)
2004	5,9 (4,0)	3,2 (2,0)
2007	8,1 (7,3)	5,0 (4,6)

Πηγή: Υπουργείο Εσωτερικών.

Πίνακας 3.
Μέση ημερησία κυκλοφορία του Ριζοσπάστη και της Αυγής

ΕΤΟΣ	ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ	ΑΥΓΗ
1980	20-21.000	6-7.000
1986	52-53.000	6-7.000
2001	7-8.000	2-2.500
2005	6-7000	1-1.500
2007	6-7.000	1-1.500

Στο άρθρο αυτό εξετάζονται οι βασικές στρατηγικές που υιοθέτησαν τα δύο κόμματα προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις νέες συνθήκες του κομματικού ανταγωνισμού μετά το 1991. Η διάσπαση καθώς και το όριο του 3% τους δημιούργησαν έντονες αγωνίες επιβίωσης. Βασική υπόθεση εργασίας του άρθρου είναι πως οι επιλογές που υιοθετήθηκαν από τις ηγεσίες των δύο κομμάτων ήταν συνάρτηση κυρίως της εκλογικής επίδοσης του κόμματος, και όχι τόσο μιας εκ των προτέρων πολιτικής γραμμής διαμορφωμένης στη βάση της πολιτικής ιδεολογίας. Επειδή οι ηγέτες των κομμάτων αυτών είναι ορθολογικά όντα που στοχεύουν στη διεύρυνση των εκλογικών αποτελεσμάτων του κόμματος αλλά περιορίζονται από τους καταναγκασμούς του θεσμικού περιβάλλοντος (Strom, 1990: 566), οι όποιες στρατηγικές προσαρμογές λαμβάνουν υπόψη το βάρος της ιστορίας του κόμματος (παράδοση) και τις εσωτερικές ισορροπίες. Τα κόμματα της κομμουνιστικής Αριστεράς μετά το 1991, συμπεριφέρονται ως *vote maximizers* (Downs 1957), συγκροτούν, δηλαδή, τη στρατηγική τους με βάση τον στόχο της διατήρησης και της αύξησης της εκλογικής τους πελατείας.

Όπως θα φανεί στη συνέχεια, το ΚΚΕ βρήκε γρήγορα τη στρατηγική που του απέδωσε οργανωτικούς και εκλογικούς καρπούς ενώ ο Συνασπισμός περιπλανήθηκε σε διάφορους δρόμους αρκετά αντιφατικούς μεταξύ τους.

Από τον προλεταριακό διεθνισμό στον εθνολαϊκισμό: το ΚΚΕ

Στρατηγικές

Μετά το 1991, το ΚΚΕ ακολούθησε μια στρατηγική που στηρίχτηκε σε δύο βασικούς πόρους: α) την ενίσχυση της ιδεολογικής του ταυτότητας και β) την κοινωνική διαμαρτυρία. Τη στρατηγική αυτή την αποκάλεσε 'αντι-ιμπεριαλιστικό αντι-μονοπωλιακό δημοκρατικό μέτωπο πάλης' (Kalyvas & Marantzidis 2002, Kalyvas & Marantzidis 2005)³.

Ο πρώτος πόρος στον οποίο στηρίχτηκε το ΚΚΕ είναι η ιδεολογία. Όμως, περισσότερο από την κομμουνιστική ιδεολογία, η οποία είχε πέσει σε απαξία στην

Ελλάδα –όπως και παντού στην Ευρώπη–, το ΚΚΕ στηρίχτηκε σε αυτό που ονομάστηκε ‘εθνολαϊκισμός’. Ο εθνικισμός, βέβαια, υπήρξε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο μια βασική παράμετρος της πολιτικής του κόμματος. Δεν ήταν μόνο η ανάμνηση της εαμικής Εθνικής Αντίστασης αλλά και οι μνήμες του κυπριακού, ο αγώνας για την Ένωση σαν τη μόνη αποδεκτή λύση, που διαμόρφωσαν την εθνικιστική ταυτότητα και ρητορική του κόμματος έκτοτε.⁴ Στα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης η στρατηγική της εξόδου από το ΝΑΤΟ και της απομάκρυνσης των αμερικανικών βάσεων συνέδεσε το ΚΚΕ με τη παραδοσιακή ρητορική του αντι-ιμπεριαλισμού και της ‘εθνικής ανεξαρτησίας’.

Μετά το 1989, το κόμμα στηρίχτηκε ακόμη περισσότερο στον εθνολαϊκισμό δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην αντίθεσή του στην παγκοσμιοποίηση καθώς και στον παραδοσιακό του αντιαμερικανισμό. Η πολιτική αυτή αποδείχτηκε ιδιαίτερα αποδοτική ιδιαίτερα μετά τους βομβαρδισμούς του ΝΑΤΟ στη Γιουγκοσλαβία κατά την περίοδο της κρίσης στο Κοσσυφοπέδιο. Σε αντίθεση με τους υπόλοιπους Ευρωπαίους, η ελληνική κοινή γνώμη αντιτάχθηκε σχεδόν ομόθυμα στην πολιτική του ΝΑΤΟ στο συγκεκριμένο ζήτημα (Μίχας 2003). Το ΚΚΕ παρουσιάστηκε ως η πιο αποφασιστική και ανυποχώρητη έκφραση αυτής της αντίθεσης η οποία πήρε τη μορφή διαδηλώσεων και κάθε είδους δημόσιων αντιδράσεων. Το κόμμα κεφαλαιοποίησε την πολιτική αυτή κερδίζοντας 557.365 ψήφους στις ευρωεκλογές του 1999 (8,67%) και τρεις έδρες, στοιχείο που πιστοποίησε την άνοδό του μετά από μια σχετικά μεγάλη περίοδο εκλογικής συρρίκνωσης (από τις εκλογές του 1985). Ο αντιαμερικανισμός και αντιδυτικισμός του ΚΚΕ ήταν αναμφίβολα αξιόπιστοι λόγω της μακράς πολιτικής του αφοσίωσης στη συγκεκριμένη γραμμή.

Ο δεύτερος πόρος που κινητοποίησε το ΚΚΕ ήταν αυτός της υποστήριξης της κοινωνικής διαμαρτυρίας. Παρά το γεγονός ότι η οργάνωση εξασθένησε σε κάποιους κοινωνικούς χώρους –σε σχέση με τη δεκαετία του 1980– ήταν ακόμη ικανή να κινητοποιήσει σημαντικό αριθμό πολιτών. Τρεις τέτοιοι κοινωνικοί χώροι υπήρξαν τα εργατικά συνδικάτα, οι αγρότες στην περιοχή της Θεσσαλίας και οι φοιτητές.

Από πολλές απόψεις μπορεί να σημειώσει κανείς πως το ΚΚΕ, σε όλη αυτή την περίοδο, προσπάθησε να αντιγράψει τον λαϊκισμό ‘τύπου ΠΑΣΟΚ’ των πρώτων ετών της Μεταπολίτευσης, που στηριζόταν σε έναν συνδυασμό εθνικισμού και κοινωνικής διαμαρτυρίας. Βέβαια, αν και η στρατηγική αυτή πέτυχε να σώσει το κόμμα από την πλήρη ανυποληψία, είχε μια βασική έλλειψη: αυτή του χαρισματικού ηγέτη, απαραίτητη σε τέτοιου είδους κινήματα και στρατηγικές. Η γενική γραμματέας του ΚΚΕ περιορίστηκε σε πολύ χαμηλά ποσοστά δημοτικότητας, πολύ χαμηλότερα μάλιστα από εκείνα που είχαν οι άμεσοι ανταγωνιστές της του Συνασπισμού· μόνον τα τελευταία χρόνια φάνηκε να διευρύνει την απήχυσή της, γεγονός που σχετίζεται άμεσα με την άνοδο της εκλογικής δύναμης του κόμματος.

Πίνακας 4.
Δημοτικότητα της Αλέκας Παπαρήγα σε σύγκριση με τους Ν. Κωνσταντόπουλο και Α. Αλαβάνο σε εκλογικές χρονιές (1996-2007)

ΕΤΟΣ	Α. ΠΑΠΑΡΗΓΑ (θετικές γνώμες σε %)	Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ Α. ΑΛΑΒΑΝΟΣ (θετικές γνώμες σε %)
1996	26	61
1999	23	58
2000	23	50
2004	32	40
2007	37	38*

Πηγή: VPRC και ΚΑΠΑ RESEARCH. *Αλέκος Αλαβάνος.

Η στρατηγική αυτή του κόμματος που έδωσε έμφαση στον αυστηρό ιδεολογικό αυτοπροσδιορισμό και στην οργανωτική υποδομή και πήρε το χαρακτηριστικό όνομα 'πέντε κόμματα, δύο πολιτικές' είχε αρχικά ως βασικό στόχο να διασώσει το κόμμα μέσω της περιχαράκωσης του εκλογικού του σώματος και, στη συνέχεια, να αναζητήσει κάτω από καλύτερες συνθήκες γι' αυτό τη διεύρυνση του ακροατηρίου του. Υπ' αυτή την οπτική, οι ηγέτες του ΚΚΕ πρέπει να αντιμετωπιστούν όχι τόσο ως πεισματάρηδες και στενοκέφαλοι ιδεολόγοι, όσο ως ορθολογικά υποκείμενα που προτίμησαν την επιβίωση από τη διεύρυνση, και με αυτήν την έννοια θα τους αποκαλούσαμε, αντί για maximizers (σύμφωνα με την ορολογία του Downs), satisfiers (Kalyvas & Marantzidis 2002: 689).

Κοινωνική βάση

Στη μετά το 1989-1991 εποχή το ΚΚΕ συνέχισε να έχει αυξημένη επιρροή στα χαμηλά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας. Τα κοινωνικά του προτύργια βρίσκονται στους εργάτες και γενικότερα τους μισθωτούς και τους συνταξιούχους του ιδιωτικού τομέα με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο. Το κόμμα διατηρεί σημαντικό ακροατήριο ανάμεσα στους αγρότες και τους μικροεπαγγελματίες. Αξιοσημείωτο πάντως είναι πως το ΚΚΕ, σε αντίθεση μάλιστα με τον ΣΥΡΙΖΑ, έχει διεισδυτικότητα σε όλον τον κοινωνικό κορμό. Με άλλα λόγια, παρά την εμφανή κυριαρχία ασθενών κοινωνικών ομάδων (χαμηλά εισοδήματα, χαμηλή μόρφωση), η ψήφος του ΚΚΕ είναι αρκετά ομογενοποιημένη κοινωνικά.

Πίνακας 5.
Κοινωνικά χαρακτηριστικά της ψήφου του ΚΚΕ (2000-2007)

Εθνικό ποσοστό:	2000: 5.5%	2004: 5.9%	2007: 8.2%
Φύλο			
Άνδρες	6	7	8
Γυναίκες	5	5	8
Ηλικία			
18-24	5	5	9
25-34	4	4	8
35-44	6	7	9
45-54	6	7	9
55-64	5	6	8
65+	6	6	5
Εκπαίδευση			
Αναλφ./ τάξεις Δημοτικού	7	6	8
Απόφοιτοι Δημοτικού	6	6	8
Απόφοιτοι Μέσης Εκπ.	5	5	8
Απόφοιτοι Ανώτερης Εκπ.	5	7	9
Απασχόληση			
Εργοδότες /Επιχειρηματίες	4	5	6
Αγρότες	5	7	9
Ελεύθεροι Επαγγελματίες	6	7	9
Επαγγελματοβιοτέχνες	5	5	9
Μισθωτοί Δημόσιου Τομέα (Στοιχ. και Μέση Εκπαίδευση)	5		
Μισθωτοί Δημόσιου Τομέα (Ανώτερη Εκπαίδευση)	5	6*	7*
Μισθωτοί Ιδιωτ. Τομέα (Στοιχ. και Μέση Εκπαίδευση)	8		
Μισθωτοί ιδιωτικού τομέα (Ανώτερη Εκπαίδευση)	6	7**	11**
Άνεργοι	9	7	9
Συνταξιούχοι Δημοσίου Τομέα (Στοιχειώδης Εκπαίδευση)	7		
Συνταξιούχοι Δημοσίου Τομέα (Ανώτερη Εκπαίδευση)	2	6***	5***

Συνταξιούχοι Ιδιωτικού Τομέα (Στοιχειώδης Εκπαίδευση)	8		
Συνταξιούχοι Ιδιωτικού Τομέα (Ανώτερη Εκπαίδευση)	7	7****	8****
Φοιτητές /σπουδαστές	4	5	8

Πηγή: VPRC. *επί του συνόλου των μισθωτών του δημοσίου. **επί του συνόλου των μισθωτών του ιδιωτικού τομέα. ***επί του συνόλου των συνταξιούχων του δημοσίου τομέα. ****επί του συνόλου των συνταξιούχων του ιδιωτικού τομέα.

Μεγαλύτερες διακυμάνσεις παρουσιάζει η γεωγραφική κατανομή Τα εκλογικά προπύργια του ΚΚΕ παραμένουν αυτά που διαμορφώθηκαν ως τέτοια είτε από τα χρόνια του Μεσοπολέμου είτε αμέσως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ως αποτέλεσμα της εμβέλειας της εαμικής αντίστασης στην περιοχή, ενώ οι άγονες γι' αυτό περιοχές συνδέονται με τον Εμφύλιο Πόλεμο ιδιαίτερα στα χρόνια της Κατοχής (Μαραντζίδης 2001, Νικολακόπουλος 2001: 116).

Πίνακας 6.
Τα εκλογικά προπύργια του ΚΚΕ στις εκλογές του 2007

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	ΠΟΣΟΣΤΟ
Σάμου	18,1
Β΄ Πειραιώς	14,5
Λέσβου	13,9
Κέρκυρας	14,8
Κεφαλληνίας	13,1
Β΄ Αθηνών	12,1
Λευκάδας	10,7

Πηγή: Υπουργείο Εσωτερικών.

Παρά πάντως τη σαφή ανοδική τάση που το κόμμα επέδειξε στις εκλογές του 2007, η εκλογική του διείσδυση στην ελληνική κοινωνία εξακολουθεί να είναι ιδιαίτερα ασθενής και ευάλωτη. Η χαρακτηριστική του άρνηση και η αδυναμία του να συνάψει συμμαχίες σε τοπικό επίπεδο που να το κάνουν να διεκδικήσει την εξουσία σε δήμους και νομαρχίες, το έχουν μετατρέψει σε ένα περιθωριακό κόμμα ως προς τους θεσμούς της τοπικής αυτοδιοίκησης (στις δημοτι-

κές εκλογές του 2006, το ΚΚΕ κέρδισε μόλις έναν δήμο σε όλη την Ελλάδα σε πόλεις με πληθυσμό πάνω από 70.000 κατοίκους).

Από τον αριστερό εκσυγχρονισμό στη Γένοβα: ο Συνασπισμός

Στρατηγικές

Από το 1991 και έπειτα ο Συνασπισμός ακολούθησε διάφορες στρατηγικές με στόχο, σε πρώτη φάση, την κυριαρχία του μέσα στο στρατόπεδο της κομμουνιστικής/ κομμουνιστογενούς Αριστεράς και, αργότερα, την εκλογική του επιβίωση. Στην πράξη αντιμετώπισε ανάλογα προβλήματα με αυτά που είχε το ΚΚΕ στην περίοδο 1974-1985, όταν δεν μπορούσε να καταλήξει αν έπρεπε να κινηθεί αριστερότερα και να συγκρουστεί με το ΠΑΣΟΚ ή δεξιότερα και να συρραστεί μαζί του.

Μπορούμε να διακρίνουμε τρεις διαφορετικές στρατηγικές:

α) η στρατηγική του *‘κυβερνητικού εταίρου’ (1990-1993)*. Στην ουσία η στρατηγική αυτή είχε ξεκινήσει ήδη από την περίοδο του ενιαίου Συνασπισμού. Βασικό κλειδί της ήταν η πεποίθηση πως το κόμμα έπρεπε να έχει μια κυβερνητική πρόταση μακράς διάρκειας. Η πεποίθηση αυτή είχε διαμορφωθεί από την τραυματική εμπειρία του Ιουνίου του 1989, όταν ο Συνασπισμός είχε βρεθεί λίγο-πολύ ανέτοιμος να αντιμετωπίσει τις συνέπειες ενδεχόμενης συμμετοχής του στην κυβέρνηση. Η *‘ανορθόδοξη’* κυβέρνηση Τζανετάκη και κυρίως η αποδοκιμασία της από το εκλογικό σώμα της Αριστεράς, οδήγησε τα στελέχη του ενιαίου ακόμη Συνασπισμού σε μια στροφή προς το ΠΑΣΟΚ. Έτσι, στις βουλευτικές εκλογές του 1990, ο Συνασπισμός επέλεξε να συμμαχήσει στις μονοεδρικές περιφέρειες με το ΠΑΣΟΚ προσπαθώντας ουσιαστικά να εμποδίσει την έλευση της ΝΔ στην εξουσία αλλά και να διαμορφώσει μια εναλλακτική πρόταση εξουσίας από κοινού με τους σοσιαλιστές. Η πολιτική αυτή συνεχίστηκε στις δημοτικές εκλογικές της ίδιας χρονιάς, όπου ΠΑΣΟΚ και Συνασπισμός συγκρότησαν παντού σχεδόν κοινά ψηφοδέλτια. Ο Συνασπισμός πέτυχε έτσι να εκλέξει σημαντικό αριθμό δημάρχων και δημοτικών συμβούλων σε όλη τη χώρα (8 δημάρχους σε πόλεις άνω των 70.000 κατοίκων, συμπεριλαμβανομένου του Πειραιά). Η στρατηγική αυτή διατηρήθηκε και μετά το 1991. Η αποτυχία όμως του κόμματος να εισέλθει στο κοινοβούλιο στις εκλογές του 1993, η παραίτηση της Μ. Δαμανάκη από τη θέση της προέδρου και η εκλογή μετά από λίγους μήνες του Ν. Κωνσταντόπουλου συνέβαλαν καθοριστικά στη συγκρότηση μιας άλλης στρατηγικής.

β) η στρατηγική της *‘δυσαρεστημένης σοσιαλδημοκρατίας’* και η συγκρότηση της *‘Μεγάλης Αριστεράς’ (1993-2004)*.⁵ Η στρατηγική αυτή προέκυψε ως αποτέλεσμα ενός συνόλου παραγόντων. Η ήττα του κόμματος και η επάνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία υπήρξαν δύο από τους κυριότερους. Η επιλογή του Ν.

Κωνσταντόπουλου στην ηγεσία του κόμματος λειτουργούσε ουσιαστικά με διπλό τρόπο. Από τη μία πλευρά, όξυνε την κριτική στάση απέναντι στο ΠΑΣΟΚ καθώς ήταν γνωστό πως ο πρόεδρος του ΣΥΝ υπήρξε ένας από τους πιο σφοδρούς επικριτές του ΠΑΣΟΚ στην προηγούμενη περίοδο, από την άλλη, όμως, ακριβώς λόγω της κεντρογενούς προέλευσής του, διατηρούσε το κόμμα στον χώρο της Κεντροαριστεράς. Όπως και άλλα κόμματα στην Ευρώπη που ακολούθησαν τέτοιες στρατηγικές –για παράδειγμα, η Κομμουνιστική Επανάσταση στην Ιταλία ή το Δημοκρατικό Κόμμα της Αριστεράς στη Γερμανία–, το κόμμα προσπάθησε ουσιαστικά να λειτουργήσει ταυτόχρονα ανταγωνιστικά και συμπληρωματικά με το σοσιαλιστικό κόμμα.

Σε αυτή την περίοδο η φυσιογνωμία του Συνασπισμού έγινε περισσότερο 'προεδροκεντρική'. Σε αντίθεση με την προηγούμενη περίοδο όπου οι πολιτικές πλατφόρμες και οι τάσεις ήταν τα χαρακτηριστικά του κόμματος, τώρα λόγω της υψηλής δημοτικότητας του προέδρου του, το κόμμα επιθυμεί να μετατρέψει τον ηγέτη του σε αιχμή του δόρατος της στρατηγικής του. Η γραμμή αυτή απέδωσε την πολιτική επιβίωση του ΣΥΝ, οδηγώντας τον μάλιστα σε ανταγωνιστική με το ΚΚΕ εκλογική επίδοση στις εκλογές του 1996. Η δυναμική 'Σημίτη' όμως στις εκλογές του 2000 επάνω στο εκλογικό ακροατήριο του ΣΥΝ, επανάφερε το κόμμα σε κατάσταση μεταξύ φθοράς και αφθαρσίας. Η αδυναμία του να εξασφαλίσει μια σταθερή εκλογική δυναμική ανόδου σε συνδυασμό με τη σταθερή πτώση της δημοτικότητας του προέδρου του (βλ. Πίνακας 3) είχε ως αποτέλεσμα την εξασθένηση της ισχύος του Κωνσταντόπουλου μέσα στο κόμμα. Ιδιαίτερα μάλιστα μετά την αποχώρηση σημαντικού αριθμού στελεχών που προέρχονταν από την πρώην ανανεωτική Αριστερά και τοποθετούνταν φιλικότερα απέναντι στο ΠΑΣΟΚ, ο Κωνσταντόπουλος υποχρεώθηκε να μετατοπίσει τον ΣΥΝ και άλλο προς τα αριστερά στηριζόμενος πλέον μόνο στον ισχυρό εσωτερικό πόλο, το Αριστερό Ρεύμα, πεδίο συσπείρωσης νεοκομμουνιστικών και ριζοσπαστικών δυνάμεων στον χώρο του κόμματος.

Μετά το 2000, λοιπόν, ο ΣΥΝ προώθησε τη στρατηγική της 'Μεγάλης Αριστεράς' δηλαδή της οικοδόμησης μιας σταθερής συμμαχίας με το ΚΚΕ και άλλα μικρότερα σχήματα της Αριστεράς με στόχο την ισχυροποίηση του χώρου έναντι των δύο κομμάτων εξουσίας και κυρίως έναντι του ΠΑΣΟΚ. Η ριζοσπαστική στροφή του Συνασπισμού επικυρώνεται και τυπικά με τη συγκρότηση –σε συνεργασία με άλλα μικρά σχήματα– του Συνασπισμού της Ριζοσπαστικής Αριστεράς (ΣΥΡΙΖΑ) ως εκλογικού συνδυασμού για τις εκλογές του 2004.

γ) *Η στρατηγική των 'κοινωνικών κινημάτων' (2004- μέχρι σήμερα)*. Η συστηματική άρνηση του ΚΚΕ να προσχωρήσει σε μια λογική συνεργασίας με τον ΣΥΝ, και η ανάδειξη του Αλ. Αλαβάνου στην ηγεσία του κόμματος αποτέλεσαν την αφετηρία για την ανάδειξη μιας τρίτης κατά σειρά στρατηγικής που έδινε μεγαλύτερο βάρος στη νεανική φυσιογνωμία του κόμματος και στα κοινωνικά κινήματα (ιδιαίτερα φοιτητικό, αντιπολεμικό κ.ά.) όπου και εκεί ο ανταγωνισμός με

το ΚΚΕ υπήρξε έντονος. Η στρατηγική αυτή βρήκε έκφραση στην επιλογή του Αλ. Τσίπρα για τη θέση του υποψηφίου δημάρχου του δήμου Αθηναίων στις δημοτικές εκλογές του 2006. Η εκλογική επιτυχία του υποψηφίου του ΣΥΝ (10,5%) υπήρξε αναμφίβολα σημείο ορόσημο για την επέκταση αυτής της πολιτικής. Το άλλο σημείο ορόσημο ήταν σαφώς το σημαντικό ποσοστό που απέσπασε το εκλογικό σχήμα του ΣΥΡΙΖΑ στις εκλογές. Αν και δεν κατάφερε να ξεπεράσει το προηγούμενο υψηλό του 1996, εντούτοις πρόκειται για μια αναμφισβήτητη επιτυχία της στρατηγικής αυτής.

Κοινωνική βάση

Σε αντίθεση με τη 'λαϊκή' φυσιογνωμία του ΚΚΕ, ο Συνασπισμός παρουσιάζει ένα περισσότερο μεσοαστικό [middle class] εκλογικό προφίλ. Οι ψηφοφόροι του είναι νέοι, υψηλής μόρφωσης, κάτοικοι αστικών κέντρων, ελεύθεροι επαγγελματίες ή δημόσιοι υπάλληλοι. Σε αντίθεση επίσης με το ΚΚΕ που έχει μια σχετικά ομογενοποιημένη εικόνα, το κόμμα παρουσιάζει έντονη ανισοκατανομή ως προς την εκλογική του επιρροή στις διάφορες κοινωνικές ομάδες. Το ποσοστό του για παράδειγμα, στους υπαλλήλους του δημοσίου τομέα είναι πάνω από δύο φορές ο πανελλαδικός του μέσος όρος. Από την άλλη πλευρά, στους συνταξιούχους μη αποφοίτους της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης η επιρροή του σχεδόν εξαφανίζεται (κάτω από 1%)

Πίνακας 7.
Κοινωνικά χαρακτηριστικά της ψήφου στον Συνασπισμό

ΕΘΝΙΚΟ ΠΟΣΟΣΤΟ	ΣΥΝ, 2000: 3,2%	ΣΥΡΙΖΑ, 2004: 3,2%	ΣΥΡΙΖΑ, 2007: 5,0%
Φύλο			
Άνδρες	3	4	5
Γυναίκες	3	3	5
Ηλικία			
18-24	2	3	8
25-34	4	2	5
35-44	6	5	6
45-54	4	5	6
55-64	1	3	3
65+	1	1	1
Εκπαίδευση			
Αναφ./ τάξεις Δημοτικού	1	0	1
Απόφοιτοι Δημοτικού	1	1	1

ΕΘΝΙΚΟ ΠΟΣΟΣΤΟ	ΣΥΝ, 2000: 3,2%	ΣΥΡΙΖΑ, 2004: 3,2%	ΣΥΡΙΖΑ, 2007: 5,0%
Απόφοιτοι Μέσης Εκπ.	3	3	4
Απόφοιτοι Ανώτερης Εκπ.	5	7	8
Απασχόληση			
Εργοδότες / Επιχειρηματίες	5	3	7
Αγρότες	2	2	1
Ελεύθεροι Επαγγελματίες	4	5	7
Επαγγελματοβιοτέχνες	2	1	4
Μισθωτοί Δημόσ. Τομέα (Στοιχειώδης και Μέση Εκπ.)	2		
Μισθωτοί Δημόσ. Τομέα (Α- νώτερη Εκπαίδευση)	6	7*	6*
Μισθωτοί Ιδιωτ. Τομέα (Στοι- χειώδης και Μέση Εκπ.)	4		
Μισθωτοί Ιδιωτικού Τομέα (Ανώτερη Εκπαίδευση)	5	4**	6**
Άνεργοι	2	2	4
Συνταξιούχοι Δημοσ. Τομέα (Στοιχειώδης Εκπαίδευση)	1		
Συνταξιούχοι Δημοσίου Το- μέα (Ανώτερη Εκπαίδευση)	1	2***	2***
Συνταξιούχοι Ιδιωτικού Το- μέα (Στοιχειώδη Εκπαίδευση)	1		
Συνταξιούχοι Ιδιωτ. Τομέα (Ανώτερη Εκπαίδευση)	1	2****	3****
Φοιτητές / σπουδαστές	2	7	12

Πηγή: VPRC. *επί του συνόλου των μισθωτών του δημοσίου. **επί του συνόλου των μισθωτών του ιδιωτικού τομέα. ***επί του συνόλου των συνταξιούχων του δημοσίου τομέα. ****επί του συνόλου των συνταξιούχων του ιδιωτικού τομέα.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρον στοιχείο της εκλογικής βάσης του ΣΥΝ είναι η ρευστότητά της. Η πλειονότητα των ψηφοφόρων του ΣΥΝ αποφασίζουν για την ψήφο τους τις τελευταίες εβδομάδες ή και ημέρες πριν από τις εκλογές. Δεν δείχνουν ισχυρή κομματική ταυτότητα και οδηγούνται σε μεγάλο βαθμό εκεί από την αίσθηση απουσίας μιας εναλλακτικής λύσης.

Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της εκλογικής πελατείας του ΣΥΝ βάζουν σε δίλημμα αν πρόκειται για κόμμα 'μόδα' για μια κατηγορία εκλογέων (νέοι, μορ-

φωμένοι, μη ταυτισμένοι κομματικά) ή αποτελεί περισσότερο ένα κόμμα που εκφράζει κοινωνική ταυτότητα, έστω και αν αυτή δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ταξική αλλά πολιτισμική.

Συμπεράσματα

Από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και έπειτα τα κομμουνιστικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης ακολούθησαν μια πορεία διαρκούς εθνικοποίησης της φυσιογνωμίας τους. Με άλλα λόγια, κατά τη διάρκεια των πενήντα αυτών χρόνων, μειώθηκε συστηματικά σε αυτά τα κόμματα το ειδικό βάρος της συστημικής/ διεθνούς διάστασής τους προς όφελος της εθνικής. Με την κατάρρευση του κομμουνισμού στην Ανατολική Ευρώπη ο συστημικός παράγοντας τείνει να εξαφανιστεί. Το κάθε κομμουνιστικό και μετα-κομμουνιστικό κόμμα ουσιαστικά αντιμετωπίζει τα προβλήματα επιβίωσης και ανάπτυξης του μόνο του, πέρα δηλαδή από ιδεολογικές συγγένειες και διεθνείς στρατηγικές.

Οι στρατηγικές του δύο κομμάτων της κομμουνιστικής και μετα-κομμουνιστικής Αριστεράς στην Ελλάδα προσδιορίζονται από τις ανάγκες τους μέσα στον εκλογικό ανταγωνισμό. Αντίθετα από ό,τι έχει κατά καιρούς γραφτεί, από το 1991 τα κόμματα αυτά δεν είναι ούτε 'κυνηγοί θέσεων' [office seeking], ούτε κυνηγοί πολιτικών [policy seeking], αλλά κατεξοχήν κυνηγοί ψήφων. Αυτό οφείλεται κατά βάση στο γεγονός πως το όριο του 3% αποτέλεσε και για τα δύο κόμματα –αλλά περισσότερο για τον Συνασπισμό– μια διαρκή απειλή για την επιβίωση τους.

Τα δύο κόμματα ανταγωνίζονται σκληρά για την κομματική πελατεία της Αριστεράς η οποία στη δεκαετία του 1990 συρρικνώθηκε σημαντικά. Η ηγεσία του ΚΚΕ επέλεξε να στηριχθεί στη στρατηγική του εθνολαϊκισμού, στρατηγική που συσπείρωσε το, κατά βάση, λαϊκό εκλογικό του ακροατήριο και πέτυχε να βρει και εθνικό ακροατήριο. Παρά το γεγονός ότι η στρατηγική αυτή το απομόνωσε ως κόμμα είχε ως πλεονέκτημα να καταστεί το ΚΚΕ πόλος επιλογής της ψήφου διαμαρτυρίας. Οι ηγεσίες του ΣΥΝ δοκίμασαν διάφορες στρατηγικές μέχρι σήμερα. Στην πραγματικότητα κάθε ηγέτης ταυτίζεται με τουλάχιστον μία στρατηγική. Η διαφορετική εκλογική πελατεία του ΣΥΝ σε σχέση με αυτήν του ΚΚΕ, οδήγησε το κόμμα να θέσει διαφορετικές προτεραιότητες στη δική του πολιτική ατζέντα δίνοντας περισσότερο έμφαση στη νεολαία και τα φοιτητικά θέματα από ό,τι το ΚΚΕ. Η στοχευμένη στρατηγική και όχι αυτή του εθνικού ακροατηρίου απέδωσε μέχρι τώρα. Πιθανόν όμως αυτό να σχετίζεται με τις κυβερνητικές προτεραιότητες της προηγούμενης περιόδου, τη συγκυρία της κρίσης στο ΠΑΣΟΚ και το γενικότερο αίσθημα δυσφορίας που καταγράφηκε στις τελευταίες εκλογές και το οποίο ευνόησε όλα τα 'μικρά' κόμματα διαμαρτυρίας.

Ο χρόνος θα δείξει αν τα κόμματα της άκρας Αριστεράς στην Ελλάδα θα μπορούν να προσδοκούν κάτι περισσότερο από μια ψήφο διαμαρτυρίας κάτω από ευνοϊκή συγκυρία.

Σημειώσεις

1. Το PCI μετασχηματίστηκε σε PDS (Partito Democratico Della Sinistra/ Democratic Party of the Left) και αργότερα σε D.S. (Democratici di Sinistra/ Left Democrats). Το VKP μετεξελίχθηκε σε Vansterpartiet/ Left Party. Στη Φινλανδία δημιουργήθηκε το Vasemmistiliitto/ Left Wing Alliance. Το CPN σχημάτισε με άλλα κόμματα το Groen Links /Green Left. Το CPGB μετονομάστηκε σε Democratic Left. Το ΚΚΕ εσωτερικού μετασχηματίστηκε σε ΕΑΡ-Ελληνική Αριστερά το 1987, πριν δηλαδή από τη διάλυση της ΕΣΣΔ. Οι καταλανοί κομμουνιστές δημιούργησαν το I.C-Verds (Iniciativa per Catalunya-Verds/ Initiative for Catalonia-Greens). Τέλος, στις περιπτώσεις της αποχώρησης ίσως πρέπει να εντάξουμε και τον Συνασπισμό –ο Συνασπισμός της Αριστεράς και της Προόδου συγκροτήθηκε μετά την αποχώρηση μεγάλου αριθμού στελεχών του ΚΚΕ οι οποίοι συγχωνεύτηκαν με την ΕΑΡ.

2. Στη Γαλλία, για παράδειγμα, ο γενικός γραμματέας G. Marchais εισηγήθηκε το 1993 την κατάργηση του Δημοκρατικού Συγκεντρωτισμού (Morris 1994: 48). Γενικότερα, από το 1989 μέχρι σήμερα, το PCF προχώρησε σε σημαντικές οργανωτικές και πολιτικές αλλαγές και έγινε ένα κόμμα περισσότερο ανοιχτό σε ιδέες που προέρχονταν από το εσωτερικό ή το εξωτερικό του περιβάλλον (Hudson 2000: 115).

3. Το αντιιμπεριαλιστικό, αντιμονοπωλιακό, μέτωπο πάλης', ΚΚΕ, 16 Νοεμβρίου 1997.

4. Για την Αριστερά και το Κυπριακό, βλ. Stephanides (2007: 91-93).

5. Ο όρος είναι δανεισμένος από το Moschonas (2002).

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Downs, A. (1957). *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper. (ελληνική μετάφραση, *Οικονομική Θεωρία της Δημοκρατίας*. Αθήνα: Παπαζήσης 1990).
- Hirschman A. (1970). *Exit, Voice and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations and States*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press (ελληνική μετάφραση: *Αποχώρηση, Διαφωνία και Αφοσίωση. Αντιδράσεις στην παρακμή επιχειρήσεων, οργανώσεων και κρατών*, Αθήνα: Παπαζήσης 2002).
- Kalyvas, St, Marantzidis N. (2002). 'Greek Communism 1968-2001'. *East European Politics and Societies*, 16(3): 665-690.
- Kalyvas, St, Marantzidis N. (2005). 'Communism Dualism: The Greek Communist Parties after the Collapse of Communism', στο L. Kopecek (επιμ.), *Trajectories of the Left. Social Democratic and (ex)Communist Parties in Contemporary Europe: Between Past and Future*, Brno: IPSO.
- Μαραντζίδης, Ν. (2001). *Γιασαίν Μιλέτ- Ζήτω το Έθνος*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Marantzidis, N. (2004). 'Exit, Voice or Loyalty? Les stratégies des partis communistes d'Europe de l'Ouest après 1989'. *Communisme*, 76/77: 169-184.
- Μίχας, Γ. (2003). *Ανίερη συμμαχία Η Ελλάδα και η Σερβία του Μιλόσεβιτς*, Αθήνα: Ελάτη.

- Moschonas, G (2002). *In the name of Social Democracy: the Great transformation - 1945 to the present*, London: Verso Books.
- Νικολακόπουλος, Η. (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*. Αθήνα: Πατάκης.
- Smith, O. (1993). 'The Greek Communist Party in the Post-Gorbachev era', στο D. Bell (επιμ.). *Western European Communism and the Collapse of Communism*. Oxford: Berg.
- Stephanides, G. (2007). *Stirring the Greek Nation. Political Culture, Irredentism and Anti-Americanism in Post-War Greece, 1945-1967*. London: Ashgate.
- Strom, K. (1990), 'A Behavioral Theory of Political Behavior', *American Journal of Political Science*, 34(2): 565-598.